Scientific Journal
Commentary Studies
Islamic Maaref University
Vol. 15, Autumn 2024, No. 59

Examining the commentary of "Wahlol Oqdatan men Lesani" (unlock the knot from my tongue) based on genealogy of story of Moses and Gabriel

Kamran Oveisi[1]

1. Associate professor of Department of Quran and hadith Education, University of Islamic Sciences, Qom, Iran.
oveysi@maaref.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	History of Moses (a) has been mentioned in several Surahs (chapters) and from different aspects. In the verse 27 of Ta Ha, has been mentioned the beginning of his mission and his invocation regarding the elimination of his tongue knot. Believing in being the stutter of Moses from the cause of Fuel and Gold during his childhood is an Islaeli exegesis, because of (examining) its genealogy even to commentaries of Jewish from Torah, Talmud and Midrash. According to appearance of the verse, mentioning the stutter of his eminence, arises a doubts about contradiction of physical defects with prophethood status and causing to be failed to convey his message (properly). This article by analytical descriptive method aims to make the clear that whether this verse deducts the defect of Moses or not by examining the commentaries of Two Sects. Some commentators had mentioned some incorporeal causes for his stutter like: fear of coptic ones, being Harun more eloquent than Moses; but most of them according to the Jamrah tradition, have accepted the cause of physical defect whether being congenitally or adventitious. This narration even has problem in its chain, as well has contradiction with Quranic and authentic tradition proofs. At least, it should be accepted that the his stutter by his prayer had been removed and as well should be avoided the doubt of continuous of that stutter for ever According to commentary of the same verse based on above mentioned tradition.
Receive: 2024.01.27 **Revision:** 2024.05.06 **Accepte:** 2024.09.03	
Keywords	Verse 27 Ta Ha, Story of Moses and Gabriel, Jamrah Tradition, Doubt of infallibility, Stammer of Moses
Cite this article:	Oveisi, Kamran (2024). Examining the commentary of "Wahlol Oqdatan men Lesani" (unlock the knot from my tongue) based on genealogy of story of Moses and Gabriel. *Scientific Journal Commentary Studies*. 15 (3). 181-204. DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.173
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.59.173
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The story of Moses (PBUH) is told in numerous surahs and sometimes from different angles. In the twenty-seventh verse of Surah Taha and the verses before and after it, Moses' requests to God in the path of his mission and preaching to Pharaoh, and especially his request to untie the knot and blockage of his tongue, are discussed. An interpretive narration following this verse in Shiite and Sunni interpretive sources tells a story of Moses' childhood and putting charcoal in his mouth and then stutters. Genealogy of the concept of the verse in question and the evidence related to its interpretation means finding the origin of a phenomenon or topic in ancient sources using clues or verbal and spiritual similarities. According to the verse, Moses' stuttering speech raises suspicions that his physical defects were incompatible with his position of prophethood and preaching. Therefore, discovering the correct perspective in interpreting the aforementioned verse is necessary.

Research Method

In this article, by using the analytical descriptive method, an attempt has been made to clarify the implication of the twenty-seventh verse of Surah Taha on Moses' speech defect or lack of it by examining important Shiite and Sunni interpretations. Hence, most of the study has been done on the interpretative narration, which is named the Jamrah narration in this article. Because most of the commentators' views have been formed on it. Also, some traces of this narration can be traced back to the Torah.

Discussion

Some do not consider stuttering, like some hateful diseases such as leprosy, to be opposed to the missionary work of the prophets, and have accepted the apparent meaning of the verse without justification. However, accepting such a perspective is not acceptable due to the weakness of the chain of document and also the ambiguity of the interpretative narration related to it, especially the issue of infallibility. One of the other responses is the counter-response, which breaks the basis of the doubt by bringing up the opposite case. Only one contradictory answer has been given by the commentators, and that is the non-use of the letters Alif and Lam in the word "al-O'qda". In other words, if the word "al-O'qda" meant a defect and stuttering, it would be better to say: "al-O'qda", not in the form of a negation, as stated in the verse. Others have mentioned non-physical reasons for Moses' stuttering, Such as fear of the Copts because of killing a Coptic man, and his taqiyyah and lack of clarity in his stances, his obligation not to speak to the people because this is the language in which he spoke to God. Also, such as the view that it is not a matter of stuttering and that Aaron's greater eloquence than Moses is due to his knowledge of the language of the people of Israel. Also, some believe that the purpose is to advance people's understanding of the mission and the content conveyed by Moses. Therefore, some of the views from among the other interpretative views mentioned in the text of the article can be accepted.

Conclusion

It seems that the best way to interpret the twenty-seventh verse of Surah Taha is to consider the need for a more eloquent person in the process of prophethood, alongside Moses (AS), who was himself eloquent; but he was not developed in the people of Israel and was apparently less aware of the subtleties of their speech, such as allusions and literary techniques, than Aaron (AS), who was born and raised among them, and to consider the rational rule of sending messengers in the language of their people. Also, the occurrence of stuttering and its miraculous removal due to Moses' (AS) prayer can also be accepted as another miracle of his prophethood

Sources and references

- *The Holy Quran*.
- Ibn Abi Hatim, Abd al-Rahman ibn Muhammad (1998). *Tafsir al-Quran al-Azim* (The Commentary of Great Quran). Riyadh: Maktaba Nazar Mustafa al-Baz. (In Arabic)
- Ibn Babyaih, Muhammad ibn Ali (2006). *E'lal al-Shara'e* (The Causes of Laws). Qom: Dawari Bookstore. (In Arabic)
- Ibn Jawzi, A'bd al-Rahman (1985). *Al-Dhoa'fa wa Matrukin* (The Weak ones and the Abandoned Ones). Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyya. (In Arabic)
- Ibn Hamush, Makki (2008). *Al-Hedayah Ela Bolugh al-Nehayah* (The Guidance to The Final Arrival). Emirates: Sharjah University, College of Higher Studies and Scientific Research. (In Arabic)
- Ibn Doraid, Muhammad bin Hassan (1988). *Jamharah al-Logha* (The Great Collection of Words). Beirut: Dar Al E'lm for the millions. (In Arabic)
- Ibn Salam, Yahya (2004). *Tafseer Yahya Bin Salam* (The Commentary of Yahya Bin Salam). Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyya. (In Arabic)
- Muqatel bin Sulaiman (2002). *Tafsir Muqatil bin Sulaiman*. Beirut: Dar Ihya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Ibn Shazan, Abulfazl (1984). *Al-Fafael* (The Vertues), Qom: Razi. (In Arabic)
- Ibn Fares, Ahmad (1983). *Mo'jam Maqaees al-Loghah* (Criteria Dictionary for the Vocabulary). Qom: Maktab alA'lam al-Eslami. (In Arabic)
- Ibn Qutaba, Abdullah bin Muslim (1991). *Gharib al-Qoran* (Stranger Words of the Qur'an), Beirut: Maktabah Al-Hilal. (In Arabic)
- Ibn Kathir, Ismail bin O'mar (1998). *Tafsir al-Qur'an al-A'zeem* (The Commentary of Great Quran). Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Abu O'baidah, Mu'ammar bin Muthanna (1961). *Majaz al-Qoran* (Allegorical words of the Qur'an). Cairo: Maktabah Al-Khanji. (In Arabic)
- Aristotle (1980 AD). *Manteq Arastu* (Aristotle's logic). Beirut and Kuwait: Dar al-Qalam and Vekalah al-Matbua'at. (In Arabic)
- Bukhari, Muhammad bin Ismail (1989). *Al-Jama'i al-Sahih* (The Correct Collection), Cairo: Ministry of Endowments. (In Arabic)

- Baydhawi, Abdullah bin O'mar (1997). *Anwar al-Tanzir wa Asrar al-Tawil* (The Lights of Revelation and The Secrets of Interpretation).Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Tha'alabi, A'bdulmalek bin Muhammad (2008). *Al-Eqtebas men al-Qoran al-Karim* (The Quotation from the Holy Qur'an). Jordan and Oman: Jedara Le al-Ketab al-A'lami.(In Arabic)
- Tha'labi, Ahmad bin Muhammad (2001). *Al-Kashf wa al-Bayan* (The Discovery and The Expression). Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Jawhari, Ismail bin Hammad (1986), *Al-Sehaha Taj al-Logha wa Sehah al-A'rabiyya* (The Correct ones The Crown of Vocabulary and The Correct ones of Arabic). Beirut: Dar Al- E'lm le al-Malaeen. (In Arabic)
- Haskani, Obaidullah bin Abdullah (1990). *Shawahed al-Tanzil le Qawae'd al-Tafzil* (The evidences of Revelation for the Rules of Preference). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Arabic)
- Helli, Hassan bin Yussof (2011). *Sharh Bab Hadi A'shr the Explanation of the* (Eighteenth Chapter). Translated by Mohsen Gharawyan, Qom: Dar al-E'lm. (In Arabic)
- Howaizi, A'bd A'li bin Juma'a (1994). *Noor al-Saghalayn* (The Light of Two Great Heavy), Qom: Ismailian. (In Arabic)
- Dreyfus, Hubert and Paul Rabino (1997). *Michel Foucault, Farasoye Sakhtgaraei wa Hermenotic* (beyond Constructivism and hermeneutics). Translated by Hossein Bashiriyeh, Tehran: Ney Publication. (In Persian)
- Dinewari, A'bdullah bin Wahab (2003). *Al-Wadheh fi Tafseer al-Qoran* (The Clear in the Exegesis of the Holy Qur'an). Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyya. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani, Hossein (1991). *Mofradat Alfaz al-Qoran* (Vocabulary words of the Qur'an). Beirut and Damascus: Dar al-Sader and Dar al-Shamia. (In Arabic)
- Ravandi, Qutb al-Din Sae'ed bin Hebatullah (1988). *Al-Kharaej and Al-Jaraeh* (Outer “things” and Gains). Qom: Imam Al-Mahdi (AS)' Institute. (In Arabic)
- Radhi, Muhammad bin Hussain (1985). *Talkhis al-Bayan fi Majazat al-Qoran* (Tge Summarization of Expression in The Allegory words of the Qur'an). Beirut: Dar al-Adhwa. (In Arabic)
- Zubaidi, Mortedha (1993). *Taj al-A'rus, men Jawaher al-Qamoos* (The Crown of Bride from the Jewelry of Directory). Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmoud bin O'mar (1986). *Al-Kashaf a'n Ghawamez al-Tanzil wa O'yun al-Aqawil fi Wojuh al-Tavil* (The Discoverer of the Complicated Facts of Revelation and the The Springs of the Sayings About the Aspects of Interpretation). Beirut: Dar al-Kotob al-A'rabi. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmoud bin O'mar (1998). *Asas al-Balaghah* (The Basis of

Eloquence). Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyya. (In Arabic)
- Sobhani Tabrizi, Ja'far (2004). *Manshur Jawid* (The Eternal Charter). Qom: Imam Sadiq Institute. (In Persian)
- Sobhani Tabrizi, Ja'far (1993). *Mohadherat fi al-Elahiyyat* (The Lectures in Theology). Qom: Islamic Publication. (In Arabic)
- Sabki, Ali bin A'bdulkafi (2008). *A'rous al-Afrah fi Sharh Talkhis al-Meftah* (The Bride of Happy Events in Explanation of the Summary of al-Meftah). Beirut: Al-Maktaba al-A'sriyyah. (In Arabic)
- Salmi, Muhammad bin Hossein (1990). *Haqaeq al-Tafsir* (The Facts of Exegesis), Tehran: Center of Academic Publication. (In Arabic)
- Samarqandi, Nasr bin Muhammad (1995). *Tafseer Bahr al-O'Lum* (The Exegesis of Bahr al-O'lum), Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Soyuti, Jalaloddin (1983), *Al-Dorr al-Manthur fi al-Tafseer be al-Mathur* (The Scattered Pearl in the Commentary by The Tradition). Qom: Ayatollah Mara'shi Najafi Public Library. (In Arabic)
- Shafe'i, Muhammad bin Idris (1991). *Ahkam al-Qoran* (The Rules of the Qur'an). Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Shawkani, Muhammad (1993). *Fath al-Qadir, Damascus: Dar Ibn Kathir*. (In Arabic)
- Sadeghi Tehrani, Muhammad (1985). *Al-Forqan fi Tafseer al-Qoran be al-Qoran wa al-Sonnah* (The Criterion in the Commentary of the Qur'an with the Qur'an and the Tradition). Qom: Islamic culture. (In Arabic)
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran* (The Criterion in the Commentary of Quran). Beirut: Al-A'lami Institute. (In Arabic)
- Tabarani, Sulaiman bin Ahmad (2008). *Al-Tafsir al-Kabeer* (The Great Commentary): Tafsir al-Qur'an al-Azeem (Commentary of Great Quran). Jordan - Irbid: Dar al-Ketab al-Theqafi. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993). *Majma' al-Bayan le O'lum al-Qoran* (The Collection of Expression in Sciences of Quran). Tehran: Nasser Khosro. (In Arabic)
- Tabari Amoli Saghir, Muhammad bin Jarir bin Rostam (1992). *Dalael al-Emamah* (The Evidences of Leadership). Tehran: Be'that Foundation. (In Arabic)
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1991). *Jami al-Bayan fi Tafsir al-Qoran* (The Comprehensive Expression in the Commentary of Quran). Beirut: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hassan (1997). *Al-Tabyan fi Tafsir al-Qoran* (The Explanation in The Commentary of Quran), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- *Old Testament* (1925). London: Dar al-Saltanah/ Bible Society.

- Razi, Fakhruddin Muhammad bin O'mar (1999). *Al-Tafsir al-Kabeer* (The Great Commentary)/ Al-Mafatih al-Ghayb (The Keys of Unseen), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Fara, Yahya bin Ziyad (1980). *Ma'ani al-Qoran* (The meanings of the Qur'an).Cairo: al-Hayah al-Mesriyyah al-A'mmah le al-Ketab. (In Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1988). *Kitab al-A'in* (The Book of al-A'yn) Qom: al-Hejrah. (In Arabic)
- Faiz Kashani, Mohammad Mohsen (1995). *Tafsir Al-Safi* (The Purer Exegesis), Tehran: al-Maktabah Sadr. (In Arabic)
- Qarashi, Seyyed Ali Akbar (1997). *Qamus Qoran* (Quran dictionary). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiya. (In Persian)
- Qoshairi, Abdul Karim bin Hawazen (2000). *Lataef al-Esharat*. Cairo: al-Haeah al-Mesreiyyah al-A'ammah le al-Ketab. (In Arabic)
- Qomi, Ali bin Ibrahim (1984). *Tafsir al-Qami* (The Exegesis of Al-Qomi), Qom: Dar al-Kitab. (In Arabic)
- Kashani, Fathullah (2002). *Zobda al-Tafaseer* (The Selection of the Commentaries), Qom: Islamic Education Institute. (In Arabic)
- Kolaini, Muhammad bin Ya'qoob (1986). *Al-Kafi* (The Sufficient), Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamyyah. (In Arabic)
- Kufi, Forat bin Ibrahim (1989). *Tafsir Forat al-Kofi* (Forat Kufi Exegesis), Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Arabic)
- Matoridi, Muhammad bin Muhammad (1993). *Interpretations of Ahl al-Sunnah*. Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyya. (In Arabic)
- Mawardi, Ali bin Muhammad (No date). *Al-Nokat wa Al-A'yun* (The Points and The Springs). Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyya. (In Arabic)
- Majlesi, Mohammad Bagher (1982). *Bihar al-Anwar* (The Seas of The Lights), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Modarresi, Mohammad Taqi (1998). *Tafseer Hedahat* (The Exegesis of Guidance).Translated by some researchers, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (In Persian)
- Morteza, Bassam (2005). *Zobda al-Maqal men Mo'jam al-Maqal* (Selection of Saying from the Dictionary of Men). Beirut: Dar Al-Mahajja Al-Baydha. (In Arabic)
- Mottahari, Morteza (1995). *Seiri dar Sireh Nabavi* (Looking at the Prophet's Tradition). Tehran: Sadra. (In Persian)
- Moghniyeh, Mohammad Javad (2003). *Al-Tafsir al-Kashef* (The Discoverer Exegesis), Qom: Dar al-Kitab al-Eslami.(In Arabic)
- Mofid, Muhammad bin Muhammad (1992). *Al-Irshad fi Ma'refah Hojajellah A'la al-E'bad* (The Guidance in the Knowledge of Evidences of Allah upon the Servants). Qom: Sheikh Mofid Congress. (In Arabic)

- Namazi Shahroudi, Ali (1993). *Mustadrakat E'lm Rijal al-Hadith* (The Missing ones of Science of People of Tradition), Tehran: son of the author. (In Arabic)
- Vahedi, Ali bin Ahmad (1994). *Al-Awjiz fi Tafsir al-etab al-A'ziz* (The Summary in The Commentary of Noble Book). Beirut: Dar al-E'lm. (In Arabic)
- Falconer, Robert (2018). *The Theologian's Speech: Stuttering and the Beauty of Chris*t. USA: Conspectus; The Journal of South African Theological Seminary, pp. 61-98.
- *Midrash Rabba* (1878). USA: Exodus Chap 1, Section 26. Vilna edn, p12.
- Tigay, Jeffrey H (1978). *"Heavy of Mouth" and "Heavy of Tongue" on Moses' Speech Difficulty*. USA: Bulletin of the American Schools of Oriental Research. No. 231, pp. 57-67

مجلة دراسات تفسيرية

جامعة المعارف الإسلامية

السنة ١٥ / خريف ١٤٤٦ / العدد ٥٩

دراسة تفسير الآية (وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِى) بناءً علي الدراسة الجينيالوجية للقصص فى قصة النبى موسي عليه السلام وجبريل

كامران اويسي[1]

أستاذ مشارك في قسم معارف القرآن والحديث، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

oveysi@maaref.ac.ir

معلومات المادة

نوع المقال: بحث

تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٧/١٥

تاريخ المراجعة: ١٤٤٥/١١/٢٧

تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٢/٢٩

ملخّص البحث

ذُكرت قصة النبي موسى عليه السلام في سور متعددة من القرآن الكريم ومن زوايا مختلفة. وتُشير الآية ٢٧ من سورة طه إلى بداية رسالته وطلبه من الله أن يزيل العقدة من لسانه.وقد فُسّرت العقدة في لسانه على أنها ناتجة عن حادثة الفحم والذهب في طفولته، وهو تفسير يعود في أصوله إلى التراث اليهودي في التوراة والتلمود والمدراش، ويُعدّ من الإسرائيليات التي تسللت إلى بعض التفاسير الإسلامية.وبالنظر إلى ظاهر الآية، فإن الإشارة إلى التعلثم أو العقدة في لسان موسى عليه السلام قد تُثير شبهات حول تعارض العيوب الجسدية مع مقام النبوة، أو التشكيك في كفاءة النبي في أداء مهمته التبليغية. ويهدف هذا البحث، باستخدام المنهج الوصفي ـ التحليلي، إلى دراسة تفاسير الفريقين (السنة والشيعة) ليتضح ما إذا كانت الآية تدل على وجود نقص فعلي في النبي موسى عليه السلام أم لا. وقد ذهب بعض المفسرين إلى أسباب غير جسدية لتبرير هذه العقدة، كخوفه من الأقباط، أو كون هارون عليه السلام أفصح منه لسانًا.بينما تبنّى أكثر المفسرين رواية الجمرة، فاعتبروا أن النبي موسى عليه السلام كان يعاني من عيب جسدي، سواء خلقيًا أو عارِضًا.غير أن هذه الرواية، بالإضافة إلى ضعف سندها، فإنها تتعارض من حيث الدلالة مع النصوص القرآنية والروايات المعتبرة.لذا، إذا تم تفسير الآية على ضوء هذه الرواية، فلا بدّ على الأقل من القول بأن هذه العقدة قد أُزيلت بالكامل نتيجة دعائه عليه السلام، من أجل دفع شبهة استمرار هذا النقص في لسانه طوال حياته النبوية.

الألفاظ المفتاحية الآية ٢٧ من سورة طه، قصة النبي موسى عليه السلام وجبريل، رواية الجمرة، شبهة العصمة، تعلثم موسى عليه السلام.

الاقتباس: اويسي، كامران (١٤٤٦). دراسة تفسير الآية (وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي) بناءً على الدراسة الجينيالوجية للقصص في قصة النبي موسى عليه السلام وجبريل. *مجلة دراسات تفسيرية*. ١٥ (٣). ٢٠٤ ـ ١٨١.
DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.173

رمز DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.173

الناشر: جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، پاییز ۱۴۰۳، شماره ۵۹

بررسی تفسیر آیه «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِی» بر مبنای تبارشناسی داستان موسی علیه‌السلام و جبرئیل

کامران اویسی[1]

۱. دانشیار گروه معارف قرآن و حدیث، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

oveysi@maaref.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

(۱۸۱ ـ ۲۰۴)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۳

چکیده

سرگذشت حضرت موسی علیه‌السلام در سوره‌های متعدد و از زوایای مختلفی بیان شده است. در آیه ۲۷ طه، آغاز رسالت ایشان و درخواست آن حضرت مبنی بر رفع گره زبان مطرح می‌شود. معلول دانستن لکنت زبان به سبب ماجرای ذغال و طلا در کودکی موسی علیه‌السلام، با توجه به تبارشناسی آن تا تفاسیر یهودیان از تورات و تلمود و میدراش، تفسیری اسرائیلی از آیه تلقّی می‌گردد. با توجه به ظاهر آیه، بیان لکنت زبان آن حضرت، شبهاتی مبنی بر تناقض عیوب جسمانی با مقام نبوت و ناکارآمدی آن در مقام تبلیغ القاء می‌نماید. این مقاله به روش توصیفی ـ تحلیلی بر آن است تا با بررسی تفاسیر فریقین، دلالت آیه مذکور بر نقص حضرت موسی علیه‌السلام یا عدم آن روشن گردد. برخی مفسران اسباب غیرجسمانی برای لکنت زبان موسی علیه‌السلام ذکر نموده‌اند؛ مانند: خوف از قبطیان، افصح بودن هارون علیه‌السلام نسبت به موسی علیه‌السلام؛ اما اکثر آنان بر مبنای روایت جمره، سببیت نقص جسمانی؛ اعم از مادرزادی یا عارضی را پذیرفته‌اند. این روایت افزون بر مشکل سندی، در دلالت نیز با ادلّه قرآنی و روایی معتبر، ناسازگار است. در صورت تفسیر آیه نامبرده بر اساس روایت تفسیری مذکور، حداقل باید با قول به مرتفع شدن لکنت و گره، بر اثر دعای موسی علیه‌السلام از مستقر شدن شبهه وجودِ دائمی لکنت زبان برای موسی علیه‌السلام احتراز نمود.

واژگان کلیدی آیه ۲۷ طه، داستان موسی علیه‌السلام و جبرئیل، روایت جمره، شبهه عصمت، لکنت موسی علیه‌السلام.

استناد: اویسی، کامران (۱۴۰۳). بررسی تفسیر آیه «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِی» بر مبنای تبارشناسی داستان موسی علیه‌السلام و جبرئیل. *مطالعات تفسیری*. ۱۵ (۳). ۲۰۴ ـ ۱۸۱. DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.173

کد DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.173

ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

سرگذشت حضرت موسی‌علیه‌السلام در سوره‌های مختلف قرآن مانند قصص و طه و نمل بیان شده که در سوره طه نیز به سیر تولد و زندگی ایشان و آغاز رسالت وی و همراهی هارون و داستان ساحران و مبارزه با فرعون اشاره شده است. آن حضرت در آغاز رسالت خویش، ماموریت یافت تا نزد فرعون رفته، رسالت خود را بر او و اطرافیانش عرضه دارد. موسی‌علیه‌السلام در دربار فرعون، کودکی خود را گذرانده و از عصیانگری او آگاه بود. از طرفی موسی‌علیه‌السلام به سبب دفاع از بنی‌اسرائیل و قتل مرد قبطی، گریخته و حال که مأموریت یافته برای عرضه رسالتش به آن شهر برگردد، درخواست‌هایی برای پیمودن مسیر خطیر تبلیغ و رسالتش را از خداوند نمود.

یکی از این درخواست‌ها در قالب آیه: «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي؛[1] و گره از زبانم بگشای» در قرآن ذکر شده است. آیه‌های مشابه دیگری نیز وجود دارد که مفسرانی مانند ثعالبی در اثبات دلالت آیه پیش‌گفته بر لکنت زبان موسی‌علیه‌السلام یا عیبی چون تند گفتن کلمات و عدم تلفظ صحیح برخی حروف و نظایر آن یا حداقل فصیح‌تر بودن هارون‌علیه‌السلام از آن بهره برده‌اند؛[2] مانند: «وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونَ؛[3] و سینه‌ام تنگ می‌گردد و زبانم باز نمی‌شود؛ پس به‌سوی هارون بفرست». «وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسِلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ؛[4] و برادرم هارون از من زبان‌آورتر است، پس او را با من به دستیاری گسیل دار تا مرا تصدیق کند؛ زیرا می‌ترسم مرا تکذیب کنند».

در تفسیر این آیه میان مفسران اختلافاتی دیده می‌شود که گاهی در اصل وجود لکنت زبان؛ گاهی در علت این لکنت؛ گاهی در رفع آن لکنت است. این پژوهش تلاش دارد تا با روش توصیفی ـ تحلیلی، دیدگاه مفسران شیعی و اهل تسنن حول این آیه را مورد بررسی قرار دهد. نیز از آنجا که برخی از مفسران فریقین وجود لکنت زبان برای حضرت موسی‌علیه‌السلام را پذیرفته‌اند، ضروری است تا بدین شبهه که وجود نقص جسمانی چون ایراد در تکلّم بر تبلیغ ایشان تأثیر منفی دارد، پاسخ داد؛ یعنی گویا بودن زبان و روان بودن سخن دارای نقشی مؤثر در ارشاد و تبلیغ دین است. حال اگر این زبان دچار نقصی مانند لکنت باشد و مردم نتوانند از اقوال پیامبرصلی‌الله‌علیه‌وآله استفاده کنند، این نقض غرض است و با انسان کامل بودن و حجت خدا بودن هر پیامبر در عصر خویش تعارض دارد.

---

۱. طه / ۲۷.

۲. ثعالبی، ***الاقتباس من القرآن الکریم***، ج ۲، ص ۳۹۹.

۳. شعراء / ۱۳.

۴. قصص / ۳۴.

همچنین نقل آن در تورات، دارای شباهت‌ها و تفاوت‌هایی است که در ادامه به آن پرداخته شده است. حلقه وصل بین قرآن و تورات در این ماجرا، برخی از روایات تفسیری و دیدگاه‌های بعضی مفسران است که در منابع فریقین نقل شده است و احتمال اخذ از تورات می‌رود. مقصود از تبارشناسی، تحلیل تبار تاریخی است که در روند تکامل مستمر به دست نیامده است.[۱] در اینجا یعنی پیدا نمودن منشأ یک پدیده یا موضوع در منابع قدیمی‌تر که در آموزه قرآن به‌صورت صریح یا توسط روایات ذیل یک آیه، گزارش شده است، با استفاده از قرائن یا شباهت‌های لفظی و معنوی.

گرچه پیشینه عام این بحث را می‌توان به‌صورت اجمالی یا پراکنده در برخی تفاسیر شیعه و سنّی پیدا نمود؛ اما به‌صورت پیشینه خاص در مقاله «بررسی تحلیل علامه طباطبایی از بازخواست هارون توسط موسی‌ﷺ» نوشته حمید نادری و دیگران (۱۳۹۲) به آیه مورد بحث در دلایل نصیحت‌خواهی هارون‌ﷺ در جریان گوساله‌پرستی اشاره‌ای کوتاه دارد. مقاله‌هایی به زبان انگلیسی با عنوان «The Theologian’s Speech: Stuttering and the Beauty of Christ» به قلم رابرت فالکونِر (۲۰۱۸) و نیز «Heavy of Mouth and "Heavy of Tongue" on Moses' Speech Difficulty» نوشته جفری تیگِی (۱۹۷۸) در این زمینه نوشته شده که ترجمه عنوان آنها به ترتیب عبارت است از: «سخنرانی خداشناس: لکنت و زیبایی مسیح» و «سنگین از دهان و سنگین زبان در مورد مشکل گفتار موسی» که در ذکر لکنت پیامبران، به لکنت موسی‌ﷺ اجمالاً و بر اساس دیدگاه مسیحیت و نه منابع اسلامی اشاره دارد. از این‌رو، این مقاله با رویکرد پاسخ به شبهه مورد بحث در نوع خود بدیع بوده و تاکنون به اختلافات تفسیری این آیه با محوریت پاسخ به این شبهه و تبارشناسی آن تا کتاب تورات پرداخته نشده است. نکته مهم این است که بررسی تفسیر آیه مورد بحث، در بستر تفاسیر روایی جای می‌گیرد؛ زیرا شرح ماجرای لکنت حضرت موسی‌ﷺ که در آیه مذکور آمده، در منابع تفاسیر روایی و گاه در دیدگاه مفسران فریقین قابل پیگیری است.

بررسی واژگان مهمّ آیه

برای روشن شدن مفهوم آیه «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِی»،[۲] به واکاوی واژگان «احلل» و «عقده» پرداخته می‌شود.

عقدة

ماده «عقد» به‌معنای شدّت[۳] و «عقده» به‌معنای لکنت و گرفتگی در زبان است. «عقد لسانه» یعنی

---

۱. ر.ک: دریفوس و پل رابینو، ***میشل فوکو فراسوی ساختگرایی و هرمنیوتیک***، ص ۲۰۸ ـ ۲۰۶.
۲. طه / ۲۷.
۳. ابن‌فارس، ***مقاییس اللغة***، ج ۴، ص ۸۶.

زبانش بند آمد یا دچار لکنت شد؛[۱] چنان‌که «عقده فی لسان» پیچیده و بسته شدن سخن معنا شده است؛[۲] یعنی لکنت زبان نوعی اختلال گفتاری است که فرد در ادای برخی حروف و کلمات دچار مشکل می‌شود.

احلل

«حلل» به‌معنای باز کردن گره و ذوب ساختن جامدات است؛[۳] به‌همین معنا نیز در آیه مورد بحث آمده است.[۴] اگر هم «حلول» به‌معنای نزول به‌کار رفته، به سبب این بوده که بار را هنگام نزول شتر یا چهارپا، باز می‌کردند و کم‌کم برای معنای مجرّد نزول نیز مجازاً به‌کار رفته است.[۵]

با استناد به معنای لغوی عنوان‌شده برای «عقده» و «احلل» می‌توان گفت: عقده موجود در زبان، همان لکنت زبان یا اختلال گفتاری است. «و احلل» نیز به‌معنای باز کردن این گره یا برطرف شدن این لکنت آمده است.

سیر تاریخی مسئله

از ظاهر آیه مورد نظر بر می‌آید حضرت موسی‌علیه‌السلام در تکلم مقداری مشکل داشت. از این‌رو برخی مفسران چنین استظهار کرده‌اند که وی از خدا خواست تا گرهی را که در زبانش وجود دارد، برطرف کند. اما منابع متقدم فریقین؛ اعم از تفسیر و غیر تفسیر موجود ـ از قرن دوم ـ به یک اسلوب و یک نتیجه آن را معنا نموده‌اند. ظاهراً اولین منبع موجود که عقدهٔ لسان را به لکنت معنا نموده، تفسیر مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق) است که در طیّ یک نظر از محمد بن هانی، به آن اشاره نموده است.[۶] سپس به برطرف شدن آن با توجه به آیه «قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَکَ يَا مُوسَى؛[۷] هر آنچه که از ما خواسته بودی را به تو عطا کردیم» معتقد گردیده است.[۸] خلیل بن احمد فراهیدی (۱۷۵ق) نیز به آیه مذکور در معنا نمودن عقده به لکنت زبان استشهاد کرده است.[۹]

---

۱. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۵۷۷.
۲. زبیدی، ***تاج العروس من جواهر القاموس***، ج ۸، ص ۳۹۵.
۳. ابن‌درید، ***جمهرة اللغة***، ج ۱، ص ۱۰۱؛ جوهری، ***الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة***، ج ۴، ص ۱۶۷۲.
۴. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۲۵۱.
۵. قرشی، ***قاموس قرآن***، ج ۱ و ۲، ص ۱۶۶.
۶. مقاتل بن سلیمان، ***تفسیر مقاتل بن سلیمان***، ج ۳، ص ۲۶.
۷. طه / ۳۶.
۸. مقاتل بن سلیمان، ***تفسیر مقاتل بن سلیمان***، ج ۳، ص ۷۹۷.
۹. فراهیدی، ***کتاب العین***، ج ۱، ص ۱۴۰.

نخستین شخصی که تفصیلاً به علّت لکنت زبان موسی‌ﷺ می‌پردازد، یحیی بن سلام (۲۰۰ق) است که قضیه جمره و تمره؛ یعنی دو ظرف آتش و خرما را نقل نموده و لکنت را به آن ماجرا پیوند داده است.[۱] تفصیل این ماجرا در منابع دیگر بدین صورت آمده است که موسی‌ﷺ کودک بود و ریش فرعون را گرفت و تعدادی از آن را کَند یا گفته شده که صورتش را لطمه زد یا با چوبی که دست فرعون بود، بازی می‌کرد و به سر فرعون کوبید. فرعون عصبانی گردید و به جلادان دستور داد تا او را بکشند. آسیه گفت: او بچه است و نمی‌داند و برای اینکه حرفم را اثبات کنم، کاری انجام می‌دهم. ظرفی از طلا (در برخی نقل‌ها خرما) و ظرفی از ذغال (آتش) آورد؛ تا موسی‌ﷺ خواست به طرف طلا (یا خرما) رود، جبرئیل دست او را گرفت و به سمت ظرف ذغال (پر از قطعه‌های آتش) برد و به‌صورت ناگهانی در داخل دهانش گذارد و زبانش سوخت.[۲]

یحیی بن سلام (۲۰۰ق) را از راویان مالک بن انس و ساکن آفریقا و مصر می‌دانند که برخی او را تضعیف نموده‌اند.[۳] در منابع رجالی شیعه نیز مجهول شمرده شده است.[۴]

در تورات این ماجرا این‌گونه آمده است که شباهت بسیاری با آیه مورد بحث دارد. در سفر خروج در این باره آمده است:

> پس موسی به خدا گفت: نه در گذشته و نه در حال، صاحب فصاحت نیستم؛ بلکه کُندزبانم ... ای خداوند! تمنا اینکه به واسطهٔ هرکس که می‌خواهی بفرستی بفرست و خداوند به موسی گفت: آیا هارون برادر تو نیست؟ من می‌دانم که فصیحُ الکلام است و نیز اینک به استقبال تو بیرون می‌آید و هنگامی که تو را ببیند در دلش شاد خواهد شد.[۵]

در جایی دیگر از سفر خروج آمده است:

> اینک بنی‌اسرائیل سخنم را نمی‌شنوند، پس چگونه فرعون مرا بشنود، حال آنکه من مردی کُندزبانم.[۶]

در واقع، طیف گسترده‌ای از تعابیر ربانی از کلمات عبری «k'vad peh»، به‌معنای سنگین دهان،

---

۱. ابن سلام، ***تفسیر یحیی بن سلام***، ج ۱، ص ۲۵۸.

۲. به‌عنوان نمونه ر.ک: طبری، ***جامع البیان***، ج ۱۶، ص ۱۲۱؛ ثعلبی، ***الکشف و البیان***، ج ۶، ص ۲۴۳؛ طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۷، ص ۱۵؛ فیض کاشانی، ***الصافی***، ج ۳، ص ۳۰۵؛ مجلسی، ***بحار الأنوار***، ج ۱۳، ص ۵۶.

۳. ر.ک: ابن‌جوزی، ***الضعفاء و المتروکین***، ج ۳، ص ۱۹۶.

۴. ر.ک: مرتضی، ***زبدة المقال من معجم الرجال***، ج ۲، ص ۵۴۷.

۵. عهد عتیق، سفر خروج، باب ۴، فقرات ۱۱ ـ ۱۵، ص ۸۷ ـ ۸۸.

۶. طه / ۲۷.

و «k'vad lashon»، به‌معنای سنگین زبان در فقرات تورات وجود دارد که موسی‌ﷺ خود را با آنها توصیف می‌کند. اگر لکنت، مورد پذیرش‌ترین دیدگاه در تفسیر این فقرات تورات باشد، این احتمالاً به این دلیل است که در تفسیر خاخام شلومو ییتچاکی یا راشی،[1] ـ مشهورترین تفسیر کتاب مقدس یهودیان در قرن یازدهم ـ این وجه معنایی وجود دارد.[2]

ابراهیم بن عزرا[3] که چندین دهه پس از راشی تفسیر کتاب مقدس و تلمود را نوشته است، نیز معتقد است: هر کسی که بگوید او [موسی] زبان مصری را فراموش کرده است، اشتباه می‌کند؛ بلکه وی قادر به تولید تمام صداهایی که با زبان و لب‌ها تولید می‌شوند، نبود و فقط بعضی از آنها را به سختی می‌توانست بیان کند.[4]

تصویر تفسیر عبری وی از فقرات سفر خروج مرتبط با بحث لکنت زبان، در پیوست ۱ در انتهای مقاله آمده است.

کتاب ***میدراش***، تفسیر کتاب مقدس یهود، داستان لکنت زبان به وجود آمدن موسی‌ﷺ را این‌گونه نقل کرده است که موسی، نوزادی فوق‌العاده زیبا و زودرس بود که توسط دختر فرعون در دربار پدرش بزرگ شده بود؛ مدام به تاج پادشاه می‌رسید و به آن دست می‌زد و باعث می‌شد مشاوران فرعون، وی را به قتل موسی ترغیب کنند؛ زیرا آنها از این می‌ترسیدند که او با هوشمندی جای فرعون را غصب کند. وقتی او بزرگتر شد، فرعون تصمیم گرفت با آوردن یک کاسه پر از طلا و یک کاسه ذغال سنگِ درخشان‌شده به سبب آتش، هوش موسی را آزمایش کند تا ببیند کدام را انتخاب می‌کند. هنگامی که با هدایت یک فرشته، زغال سنگ را گرفت، زندگی او در امان ماند. انگشت سوخته خود را به دهان خود چسباند، اما زبان او را نیز سوزاند، در نتیجه گفتار او برای همیشه مختل شد.[5]

این شباهت، تفسیر از آیه را که لکنت را به‌معنای معلولیتی بر اثر چنین ماجرایی است را اسرائیلی جلوه می‌دهد. در ادامه تطوّر تاریخی این اندیشه در میان مفسران مسلمان پیگیری می‌شود.

شافعی (۲۰۴ق) گرچه دعای حضرت موسی‌ﷺ را مبنی بر درخواست فصاحت و جایگاه ویژه فصاحت دانسته؛ اما نمی‌توان به دلالت التزامی فهمید که او قطعاً دچار لکنت بوده و چنین درخواستی نموده است؛ بلکه این احتمال هست که حضرت فقط درخواست فصاحت بیش از آنچه که دارد یا به کمک

1. Shlomo Yitzchak or Rashi.
2. Falconer, ***The Theologian's Speech: Stuttering and the Beauty of Christ***, P 69 - 70.
3. Abraham ibn Ezra.
4. Tigay, ***"Heavy of Mouth" and "Heavy of Tongue" on Moses' Speech Difficulty***, P. 59 - 60.
5. ***Midrash Rabba***. Exodus Chap 1, Section 26, P. 12.

تکمیل شدن با همراهی برادرش دارد. بنابراین نمی‌توان قول به پذیرش لکنت برای موسی‌ؑ را به شافعی نسبت داد.[۱] همچنین فراء (۲۰۷ق) در معنای عقده موجود در آیه مورد بحث، لکنت زبان را نامبرده[۲] و ابوعبیده (۲۱۰ق) نیز آن را مجاز از لکنت و گرفتگی در زبان می‌داند.[۳]

نیز بخاری (۲۵۶ق) در ***جامع الصحیح*** خود به نقل از ابن‌عباس «عقده» را به‌معنای به لکنت افتادن و مکث و گیر کردن و مِن‌مِن کردن در سخن معنا نموده است.[۴] این در حالی است که او از ابن‌جبیر معنای طه را به «طَه» یعنی مردی که دارای لکنت است، معنا نموده و نوعی تناسب سیاقی را غیرمستقیم گوشزد کرده است.[۵] ابن‌قتیبه (۲۷۶ق) و ابن‌وهب دینوری (۳۰۸ق) نیز معنای لکنت را برای «عقدۀ» در آیه مربوطه برگزیده‌اند.[۶]

با توجه به نزدیکی منابع متقدم مذکور با عصر نزول قرآن، این شبهه نیز در ذهن‌ها هم‌زمان با زمان نزول یا کمی بعد از آن وجود داشته است. جالب اینجاست که برخی از مفسرانِ دارای تفسیر روایی، از زبان رسول خداؐ به تبعیت از آنچه موسی‌ؑ با خدا گفت، همین جملات با مضمون عقده‌گشایی از زبان ـ گرچه دلالت آن بر لکنت زبان معلوم نیست ـ را روایت کرده‌اند.[۷]

البته طبرانی در جای دیگر به رفع این لکنت اشاره داشته است.[۸] طبری (۳۱۰ق) منقولاتی درباره جریان جمرۀ در تبیین علّت لکنت زبان موسی‌ؑ نقل می‌کند.[۹] او در جای دیگر از ابن‌زید نقل می‌کند به سبب اینکه موسی‌ؑ با عصا در کودکی بر سر فرعون کوبید، فرعون پاره آتش را در دهان موسی‌ؑ گذارد.[۱۰] این نقل با توجه به شیاع نقل‌های دیگر و اتحاد آنها در واسطه بودن جبرئیل، پذیرفته نیست.

ابن‌ابی‌حاتم (۳۲۷ق) نیز خبری از سعید بن جبیر و استشهاد محمد بن کعب به آیه مذکور

---

۱. ر.ک: شافعی، ***احکام القرآن***، ج ۲، ص ۱۷۹.
۲. فراء، ***معانی القرآن***، ج ۲، ص ۱۷۸.
۳. ابوعبیده، ***مجاز القرآن***، ج ۲، ص ۱۸.
۴. بخاری، ***الجامع الصحیح***، ج ۵، ص ۳۶۵.
۵. همان، ج ۷، ص ۳۱۸.
۶. ابن‌قتیبه، ***غریب القرآن***، ص ۲۳۶؛ دینوری، ***الواضح فی تفسیر القرآن الکریم***، ج ۲، ص ۵.
۷. ابن‌شاذان، ***الفضائل***، ص ۱۲۴؛ کوفی، ***تفسیر فرات الکوفی***، ص ۲۵۵؛ طبرانی، ***التفسیرالکبیر: تفسیرالقرآن العظیم***، ج ۲، ص ۴۱۵؛ حسکانی، ***شواهد التنزیل لقواعد التفضیل***، ج ۱، ص ۲۳۰.
۸. طبرانی، ***التفسیر الکبیر: تفسیرالقرآن العظیم***، ج ۴، ص ۱۴۲ و ص ۲۳۷.
۹. طبری، ***جامع البیان***، ج ۱۶، ص ۱۲۰ ـ ۱۲۱.
۱۰. همان، ج ۲۰، ص ۲۹.

آورده است.[۱] ماتریدی (۳۳۳ق) تفسیری دیگر از آیه بیست‌وهفتم سوره طه ارائه داده است. مبنی بر اینکه گرفتگی زبان موسی‌ؑ در هنگامه شدّت یافتن غضب او باشد ـ این احتمال با توجه به مقام عصمت او پذیرفته نیست و قبول لکنت زبان به سبب جریان جمره در کودکی، خیلی بهتر است از پذیرش چنین احتمالی که مانند از چاله در آمدن و به چاه افتادن است؛ به سبب ایرادی در زبان موسی‌ؑ بوده است. این نیز اگر ایرادی عارضی باشد، پذیرفته است. سپس بر مفسرانی که به روایت جمره تمسک کرده‌اند، ایراد گرفته که این مطلب فقط به وسیله وحی الهی روشن خواهد شد که چنین بوده است یا خیر. بنابراین این واقعه را نمی‌پذیرد.[۲] او در جای دیگر شدت خوف را علت لکنت زبان موسی‌ؑ دانسته است. نیز احتمال داده که چون رشد هارون در میان قوم موسی بوده، او فصیح‌تر از موسی‌ؑ نسبت به قوم او محسوب می‌شده است.[۳] دیگرانی چون سمرقندی (۳۹۵ق) از این جریان به تفصیل سخن گفته‌اند.[۴]

در منابع شیعی متقدم، شیخ صدوق (۳۸۱ق) در ***علل الشرائع*** تحت عنوان بابی با نام «باب العلة التی من أجلها قال الله تعالی لموسی حین کلمه فَاخْلَعْ نَعْلَیْکَ و علة قول موسی وَ احْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسانِی»، قولی را از طرف اباجَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنَ عَبْدِاللَّهِ بْنِ طَیْفُورٍ الدَّامِغَانِیَّ الْوَاعِظِ نقل می‌کند که معنای آیه را از حالت نقص جسمانی منصرف می‌سازد. بدین معنا که مقصودی عرفانی مدّ نظر موسی‌ؑ بوده است که زبانی که با تو تکلّم کرده‌ام را نمی‌توانم برای صحبت با غیر تو بچرخانم.[۵] البته جای ذکر است که احوال ابن‌طیفور دامغانی در کتب ***رجال*** نیامده است[۶] و بر فرض انتساب سند به معصوم‌ؑ این نقل به سبب مهملیّت راوی، ضعیف است؛ و نیز روایت بودن آن ثابت نیست. همین برداشت عرفانی در برخی کتب عرفانی و صوفیه نیز دیده می‌شود.[۷] نیز این توجیه در کلام منسوب به امام صادق‌ؑ توسط سلمی (۴۱۲ق) نقل گردیده است.[۸] او همین مطلب را از ابن‌عطاء آورده است.[۹]

همچنین سید رضی (۴۰۶ق) این آیه را استعاره از درخواست از بین رفتن لفافه در سخنگویی و نیز

---

۱. ابن ابی‌حاتم، ***تفسیر القرآن العظیم***، ج ۷، ص ۲۴۲۱.
۲. ماتریدی، ***تاویلات اهل السنة***، ج ۷، ص ۲۷۸.
۳. همان، ج ۸، ص ۵۲.
۴. سمرقندی، ***تفسیر بحر العلوم***، ج ۲، ص ۳۹۳.
۵. صدوق، ***علل الشرائع***، ج ۱، ص ۶۷.
۶. نمازی شاهرودی، ***مستدرکات علم رجال الحدیث***، ج ۷، ص ۱۷۹.
۷. قشیری، ***لطائف الاشارات***، ج ۲، ص ۴۵۳.
۸. سلمی، ***حقائق التفسیر***، ص ۴۹.
۹. همان، ص ۱۳۲.

کسب ملائمت بین نظام و مناسبت بین کلام و نیز از بین رفتن تقیه‌ای صحبت کردن و خوفی نطق کردن در کلام موسی‌ﷺ دانسته و تقاضای تأیید خدا در برابر اثرات چنین بی‌پروایی در تکلّم مقابل فرعون سرکش نمودن است. به‌همین سبب است که در لغت عرب گفته می‌شود: زبان فلانی، معقود؛ یعنی ترسان از سخن‌گویی و کلام فلانی منطلق؛ یعنی پیشرو و آغازگر در تکلّم نسبت به سایر افراد است.[۱]

اما نوع و دلیل به وجود آمدن این لکنت، ازجمله مباحث اختلافی بین مفسران است. با آمدن آیه «قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى؛[۲] هر آنچه که از ما خواسته بودی را به تو عطا کردیم» بحث رفع این لکنت نیز به تفسیر آیه بیست‌وهفتم سوره طه افزوده می‌شود. چنان‌که شیخ مفید (۴۱۳ق) بدون اشاره به بحث لکنت زبان حضرت موسی‌ﷺ این کار را انجام داده است.[۳]

یک نظرگاه ضعیف با لفظ «قیل» نیز توسط ابن‌حموش (۴۳۷ق) مبنی بر از بین رفتن زبان حضرت موسی‌ﷺ به سبب بیماری حصبه نقل گردیده است که با قاعده کلامی تنافی بیماری‌های تنفرآور در انبیاء که سبب جلوگیری از تبلیغ می‌گردد، تعارض دارد.[۴]

ماوردی (۴۵۰ق) سه احتمال برای آیه بیست‌وهفتم سوره طه ذکر کرده است: قضیه جمره و آتش در دهان گذاشتن حضرت موسی‌ﷺ؛ گرفتگی که در زبان موسی‌ﷺ هنگام مناجات با خدا برایش پیش می‌آمد و جز با اذن خدا نمی‌توانست با دیگران سخن گوید؛ بعد از مناجات با خدا و کلیم الله شدن، حیا می‌کرد با مردم سخن گوید.[۵]

فخر رازی (۶۰۶ق) نیز ضمن بیان بحثی طویل در برتری زبان و اشرف الاعضاء بودن آن به مسایل اختلافی در تفسیر آیه ۲۷ سوره طه می‌پردازد. وی لکنت زبان موسی‌ﷺ را خلقت خداوند دانسته یا در علت آن داستان جمره را بیان می‌کند. برای طلب حل شبهه عقده زبان نیز وجوهی مانند: ازاله تنفیر، واقع نشدن خلل در اداء رسالت، اظهار معجزه و طلب سهولت در گفتگو با فرعون را می‌آورد.[۶] بیضاوی (۶۸۵ق) نیز مانند بیشتر مفسران به نقل داستان جمره پرداخته و لکنت زبان موسی را نتیجه نهادن ذغال گداخته در دهان موسی می‌داند و بنا بر نقلی سوختن دست موسی را نیز بیان می‌کند که فرعون از علاج آن عاجز ماند.[۷]

---

۱. رضی، ***تلخیص البیان فی مجازات القرآن***، ص ۲۲۴.
۲. طه / ۳۶.
۳. مفید، ***الإرشاد***، ج ۱، ص ۱۵۷.
۴. ابن‌حموش، ***الهدایة إلی بلوغ النهایة***، ج ۷، ص ۴۶۳۰.
۵. ماوردی، ***النکت والعیون***، ج ۳، ص ۴۰۱ ـ ۴۰۰.
۶. رازی، ***التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب***، ج ۲۲، ص ۴۴.
۷. بیضاوی، ***انوار التنزیل و اسرار التاویل***، ج ۴، ص ۲۶.

دیدگاه مفسران

سزاوار است تا دیدگاه مفسران درباره اصل وجود لکنت و عامل آن، نیز مقدار اجابت درخواست موسی مبنی بر رفع آن لکنت بررسی گردد.

الف) علت لکنت

برخی مفسران مانند: فراء، ابن‌قتیبه، علامه طباطبایی و مغنیه تنها به وجود لکنت در زبان حضرت موسی‌علیه‌السلام اشاره نموده، به علل و عوامل ایجاد آن عقده تعریضی نمی‌کنند.[۱] با نگاهی به سیر تاریخی تفاسیر حول آیه «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي»[۲] می‌توان گفت: درباره وجود این لکنت، در زبان حضرت موسی‌علیه‌السلام غالب مفسران اتفاق نظر دارند؛ امّا در عامل لکنت دارای اختلافاتی هستند که برخی سبب آن را نقص جسمی و برخی دیگر به جهت عوامل غیر جسمی دانسته‌اند.

۱. جسمی

گروه کثیری از مفسران مانند: طبری، ابن‌کثیر و فخر رازی لکنت زبان حضرت موسی‌علیه‌السلام را یک نقص جسمی قلمداد نموده‌اند؛ اما در بیان نوع آن اختلاف دارند که مادرزادی است[۳] یا بر اساس داستان جمره، عارضی.[۴] بیشترین اختلاف مفسران عامه در نقل این داستان، عضو سوخته‌شده است که زبان است یا دست؟ ! از این‌رو چهار دیدگاه که در این زمینه بیان کرده‌اند: نه دست و نه زبان سوخت؛ هم دست و هم زبان سوخت؛ زبان سوخت ولی دست نسوخت؛ دست سوخت ولی زبان نسوخت.[۵]

همان‌گونه که در سیر تاریخی بحث گفته شد، در داستان جمره منقول است که وقتی در دوران طفولیت حضرت موسی‌علیه‌السلام فرعون او را در آغوش گرفته بود، آن حضرت ریش فرعون را کند. فرعون عصبانی شد و خواست که دست موسی‌علیه‌السلام را بکشد. همسر فرعون گفت: او کودکی بیش نیست و فرق خوب و بد را نمی‌فهمد؛ پس مانع از کشته شدن موسی‌علیه‌السلام گردید. فرعون مستقیماً یا به کیاست همسرش، تصمیم گرفت موسی‌علیه‌السلام را بیازماید. برای آزمودن موسی، طلای سرخ و آتشی فراهم کرد،

---

۱. ر.ک: فراء، ***معانی القرآن***، ج ۲، ص ۱۷۹؛ ابن‌قتیبه، ***غریب القرآن***، ص ۲۳۶؛ طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۴، ص ۱۴۶؛ مغنیه، ***التفسیر الکاشف***، ج ۵، ص ۲۱۳.

۲. طه / ۲۷.

۳. ر.ک: رازی، ***التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب***، ج ۲۲، ص ۴۳.

۴. ر.ک: طبری، ***جامع البیان***، ج ۱۶، ص ۱۲۰؛ ابن‌کثیر، ***تفسیر القرآن العظیم***، ج ۵، ص ۲۴۹.

۵. ر.ک: رازی، ***التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب***، ج ۲۲، ص ۴۳.

موسی کودکی هوشمند بود؛ وقتی می‌خواست طلای سرخ را بردارد، جبرئیل به فرمان خدا بر دل او الهام کرد که آتش را بردارد و او آتش را به دهان برد و زبانش سوخت.[۱]

برخی از تفاسیر شیعه این داستان را از امام باقرؑ نقل نموده‌اند. این روایت فقط در ***تفسیر قمی***[۲] ذکر شده است و بعد از آن، در تفاسیر روایی شیعه وارد شده است. این روایت در کتاب ***بحارالانوار*** نیزآمده است.[۳]

یک. پاسخ‌ها

پاسخ‌هایی را می‌توان به جسمی بودن علت لکنت موسیؑ ارائه داد:

الف) اشکال سندی

چنان‌که قبلاً در سیر تاریخی نیز اشاره شد، طریق سندی روایت جمره در تفاسیر فریقین متفاوت است. در منابع شیعی، ***تفسیر القمی*** از علی بن ابراهیم قمی (۳۰۷ ق) اولین مکتوبی است که این داستان را نقل می‌کند و همه مفسران شیعه بعد از او، این داستان را از همین طریق به امام باقرؑ[۴] استناد می‌دهند؛ اما در میان مفسران عامه، یحیی بن سلام تیمی (۲۰۰ ق) اولین شخصی است که این داستان را به روایت مجاهد بیان می‌کند.[۵]

طبری (۳۱۰ ق) این داستان را از سه طریق مختلف در تفسیرش آورده است.[۶] برخی از مفسران عامه طریق دیگری را در نقل داستان استفاده می‌کنند.[۷] هیچ مفسر عامی مذهبی این روایت را از امام باقرؑ نقل نکرده است.

بنابراین با توجه به خبر واحد غیر محفوف به قرینه اعتبار بودن این خبر؛ چه در منابع سنی و چه شیعه و نیز عدم اعتبار روایات موقوفه به صحابه و تابعان که به معصوم نمی‌رسد و نیز تردید در روایات تفسیر قمی که انتساب آنها به علی بن ابراهیم معلوم نیست، سند این روایات مشکل دارد.

ب) ضعف دلالی

مضمون حدیث جمره نیز با مقتضای طبع و عقل انسانی ناسازگار است. وقتی شخصی نادانسته شیء

---

۱. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۷، ص ۱۵.
۲. قمی، ***تفسیرالقمی***، ج ۲، ص ۳۷.
۳. مجلسی، ***بحار الأنوار***، ج ۱۳، ص ۲۶ ـ ۲۷.
۴. ر.ک: حویزی، ***نور الثقلین***، ج ۳، ص ۳۷۷.
۵. ابن‌سلام، ***تفسیر یحیی بن سلام***، ج ۱، ص ۲۵۸.
۶. طبری، ***جامع البیان***، ج ۱۶، ص ۱۲۱.
۷. سیوطی، ***الدر المنثور***، ج ۴، ص ۲۹۵.

داغی چون اخگر را در دست گیرد، بر اثر سوختن دستش ناخواسته آن را به محیط اطرافش پرت می‌کند؛ نه اینکه آن را در دهانش بگذارد. چنان‌که برخی به این نکته اشاره داشته‌اند.[۱]

از طرف دیگر با برداشتن اخگر، موسی از قتل تبرئه می‌شد و ماجرا می‌توانست در اینجا به اتمام برسد. شهید مطهری نیز لکنت زبان حضرت موسی‌علیه‌السلام را به‌عنوان یک نقص جسمی نپذیرفته و به صراحت داستان جمره را رد می‌کند و آن را بدون پایه و اساس می‌داند.[۲]

ج) ناسازگاری با مبانی کلامی شیعه

بنا بر مبانی کلامی شیعه، لازم است تا هر گونه نقص تنفرزا و مخلّ در تبلیغ دین را از ساحت پیامبران دور دانست. در حقیقت هر پیامبری برای تبلیغ دین الهی و ارشاد مردم، ناگزیر به برقراری ارتباط با مردم است. برای تضمین امر رسالت، پیامبر خدا باید متصف به صفت عصمت مانند معصوم بودن از خطا و اشتباه در ابلاغ وحی و منزه بودن پیامبر از منفرات باشد.[۳]

بنابراین لکنت زبان حضرت موسی‌علیه‌السلام به‌عنوان یک نقص جسمی که مانع از برقراری ارتباط کامل و شاید نارسایی در ابلاغ وحی و حتی احتمال متنفر گردیدن مردم از او و دین خدا می‌شده، پذیرفته نیست. به‌همین سبب علامه حلی می‌نویسد:

> لازم است که پیامبر از پستی پدران و بدکارگی مادران و رذایل اخلاقی و عیوب جسمانی منزه باشند؛ چرا که این امور نقص محسوب می‌شوند و جایگاه پیامبر در قلوب مردم از بین می‌رود، درحالی‌که مطلوب خلاف این حالت است.[۴]

به‌همین علت است که فخر رازی بر اساس مبنای اشعری خود، حکمت درخواست حضرت موسی‌علیه‌السلام مبنی بر حل عقده زبانش از درگاه خداوند را ازاله تنفیر و واقع نشدن خللی در رسالت می‌داند. او بیان می‌کند که عقده زبان خفت برای گوینده است و حضرت موسی‌علیه‌السلام برای رهایی از این خفت از خداوند درخواست گشایش گره از زبانش را داشت.[۵]

د) روایات دال بر فصاحت معصومان‌علیهم‌السلام

استفاده از روایاتی که معصومان؛ یعنی پیامبر اکرم‌صلی‌الله‌علیه‌وآله و ائمه اطهارعلیهم‌السلام را فصیح و عاری از هرگونه عیب

---

۱. قرشی، ***قاموس قرآن***، ج ۵، ص ۲۷.
۲. مطهری، ***سیری در سیره نبوی***، ج ۱، ص ۱۸۰.
۳. ر.ک: سبحانی، ***محاضرات فی الالهیات***، ج ۱، ص ۲۷۵.
۴. حلی، ***شرح باب حادی عشر***، ص ۱۵۱.
۵. رازی، ***التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب***، ج ۲۲، ص ۴۴.

در تکلم می‌دانند، برای اثبات فصاحت حضرت موسی‌ﷺ به نحو اجمالی پذیرفته است؛ اما به گونه تفصیل، تکلّف خواهد داشت؛ اما با انضمام دلیل عقلی لزوم فصاحت برای رسول و نبی و امام به‌گونه‌ای‌که بتواند به لسان قوم خود سخن گوید و مبیّن باشد، امکان‌پذیر می‌شود. نیز می‌توان با تنقیح همین مناط که با استفاده از ادله نقلی درباره پیامبر اکرمﷺ اثبات شده است، به دیگر پیامبران نیز تسرّی داد. در صلوات بر پیامبرﷺ آمده است:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ سَيدِ الْمُرْسَلِينَ وَ خَاتَمِ النَّبِيينَ ... الْمُطَهَّرِ مِنْ كُلِّ آفَةٍ الْبَرِی ءِ مِنْ كُلِ عَيبٍ الْمُؤَمَّلِ لِلنَّجَاةِ الْمُرْتجى ... .[1]

این روایت اطلاق دارد و هر آفت و عیبی را از ساحت پیامبر اکرمﷺ دور می‌کند.

در زیارت امام حسینﷺ نیز آمده است: «السَّلَامُ عَلَى الْإِمَامِ ... الْمُبَرَّإِ مِنْ كُلِ عَيب ...».[2]

درحالی‌که زمخشری لکنت زبان را از قول پیامبر اکرمﷺ به امام حسینﷺ نیز نسبت داده است.[3] این زیارت می‌تواند دلیل نقلی بر عدم لکنت امام حسینﷺ با تمسک به اطلاق آن باشد. امام رضاﷺ در مناظره با جاثلیق یکی از اوصاف امامﷺ را پاک بودن از هر عیب بیان می‌کنند؛[4] اما تنقیح مناط از امام به رسول و نبی مشکل است؛ اما محال نیست؛ زیرا تفاوت آن دو در وحی است اما در ابلاغ ظاهر و باطن وحی و تفسیر و تأویل آن هر دو باید از هر عیبی دور باشند.

در خصوصیات فردی امام جماعت در روایات آمده است که او باید از امراضی چون جذام و پیسی به دور باشد.[5] پس به طریق اولی باید معصومان از عیوب این چنینی دور باشند. اینجا نیز می‌توان تنقیح مناط نمود که چون جذام و پیسی در مخاطبان یک مبلغ و امام جماعت، تنفر ایجاد می‌کنند و تنفر مخلّ تبلیغ دین است، نباید این رذیله ظاهری در او دیده شود. بنابراین به طریق اولی در پیامبران هم همین گونه خواهد بود.

ه) توجه به رفع لکنت

در نهایت به فرض که لکنت در زبان حضرت موسی‌ﷺ به هر علتی که در آغاز رسالتش وجود داشته،

---

۱. طبری آملی، ***دلائل الإمامة***، ص ۵۴۹.
۲. مجلسی، ***بحار الأنوار***، ج ۹۶، ص ۲۳۶.
۳. زمخشری، ***الکشاف***، ج ۳، ص ۶۱؛ طه / ۲۷.
۴. راوندی، ***الخرائج و الجرائح***، ج ۱، ص ۳۵۰.
۵. مجلسی، ***بحار الأنوار***، ج ۸۶، ص ۱۶۴.

مهم رفع آن است که بر اساس لطف الهی شامل او گردید. بنابر این حضرت موسی‌ﷺ زمانی که برای تبلیغ دین به نزد فرعون یا مردم می‌رفتند لکنت زبانی نداشتند که باعث تنفر مردم و پراکنده شدن آنها شود.

۲. غیر جسمی

این گروه از مفسران لکنت زبان حضرت موسی‌ﷺ را متأثر از دلایلی غیر از نقص جسمی می‌دانند که به‌صورت پاسخ نقضی و حلّی در ادامه بیان می‌شود.

یک. پاسخ نقضی

پاسخ نقضی آن دسته از جواب‌هاست که اساس شبهه را با آوردن یک مورد نقض و خلاف تصور شبهه، می‌شکنند. تنها یک پاسخ نقضی ازسوی مفسران ارائه گردیده و آن عدم استعمال الف و لام عهد در «عقدۀ» است؛ یعنی اگر مراد عیب و لکنت زبان بود، بهتر بود بگوید: «واحلل العقدة» یعنی با الف و لام عهد آن را به‌کار برد، نه به‌صورت نکره، چنان‌که در آیه دیده می‌شود.[۱]

دو. پاسخ حلّی

در پاسخ حلّی لازم است تا شبهه با ارائه راهکارهایی حل گردد و زائل شود. راهکارهایی که مفسران فریقین ارائه داده‌اند، در ادامه تحلیل و بررسی می‌شود. برخی پاسخ‌های حلّی مبنایی و برخی دیگر پیدا نمودن عامل غیر جسمانی عقده در لسان است.

الف) مبنایی

پاسخ مبنایی؛ یعنی پاسخگویی بر اساس یک مبنا که به‌عنوان کبرای کلّی در جای دیگر قبلاً به اثبات رسیده باشد.[۲] تنها یک پاسخ مبنایی ازسوی مفسران ارائه گردیده است و آن لزوم بلیغ بودن حجت الهی است. پیامبران نیز از حجج الهی هستند: «قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبالِغَةُ؛[۳] بگو: برهانِ رسا ویژه خداست». مفسرانی که به این آیه استناد می‌کنند، معتقدند که پیامبر الهی برای انجام رسالت خود و تبلیغ دین الهی باید در نهایت فصاحت و بلاغت و عاری از هرگونه عیب در تکلم باشد.[۴] البته بر این دلیل خدشه وارد است؛ زیرا لکنت زبان موسی‌ﷺ با اجابت دعای ایشان در آغاز رسالت رفع گردید و مانعی برای تبلیغ ایشان نبود.

---

۱. قرشی، ***قاموس قرآن***، ج ۵، ص ۲۷.

۲. ر.ک: ارسطو، ***منطق ارسطو***، ج ۲، ص ۳۵۹ ـ ۳۵۸.

۳. انعام / ۱۴۹.

۴. صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۱۹، ص ۷۷.

ب) کشفی

مقصود از پاسخ کشفی، آن نوع از جواب‌هاست که در صدد کشف و پیدا کردن عوامل غیر جسمانی به وجود آمدن عقده در لسان گردیده‌اند؛ مثلاً ماتریدی معتقد است که تشخیص سبب لکنت تنها به واسطه وحی الهی است. با این حال احتمال داده که این لکنت گاهی بر اثر عواملی چون عصبانیت، خوف و گناه بر زبان حضرت موسی‌ﷺ عارض می‌گشت.[۱] هیچ یک از عواملی که وی نام برده است را نمی‌توان با ساحت عصمت یک پیامبرﷺ توأم کرد؛ لذا از بررسی نظرگاه وی خودداری می‌شود. پاسخ‌های کشفی مفسران از این قرار است:

۱. تنگی سینه

برخی از مفسران مانند صادقی تهرانی علّت لکنت را طبق آیه‌ای از قرآن کریم تنگی سینه می‌دانند: «وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونَ؛[۲] و سینه‌ام تنگ می‌گردد و زبانم باز نمی‌شود، پس به‌سوی هارون بفرست». بنابراین ارتباطی با مشکل تکلم ندارد.[۳] این دیدگاه بر اساس ظاهر آیه ۲۷ سوره طه، به‌دست نمی‌آید؛ بلکه از انضمام آیه ۱۳ سوره شعراء با روش تفسیر قرآن به قرآن حاصل می‌گردد. حال، تنگی سینه با توجه به‌معنای عامی که دارد، خود عواملی دارد؛ مانند عامل عرفانی که در بررسی سیر تاریخی مسئله ازسوی شیخ صدوق نیز بیان شد؛ بدین معنا: زبانی که با تو تکلّم کرده‌ام را نمی‌توانم برای صحبت با غیر تو بچرخانم.[۴] بعضی از مفسران مانند ماوردی نیز در دلیل ایجاد این لکنت چنین بیان داشته‌اند: زبان حضرت موسی‌ﷺ به وقت مناجات با پروردگار می‌گرفت و با غیر خداوند نمی‌توانست سخن بگوید؛ یا اینکه بعد از مناجات با پروردگار از خداوند حیا می‌نموده است که با غیر او سخن بگوید.[۵]

۲. تقیه

احتمال دارد حضرت موسی‌ﷺ به دلیل بزرگ شدن در دربار فرعون و کشتن مرد قبطی در جوانی که سبب گریختن وی از آن شهر شده بود و نزد فرعون و مردم آن شهر گنهکار به حساب می‌آمد، دچار سنگینی زبان نه به‌معنای لکنت شده باشد. طبق دیدگاه صادقی تهرانی؛ یعنی نمی‌توانست به صراحت در مقابل آنها موضع گیرد و تقیه می‌نمود؛[۶] اما این احتمال پذیرفته نیست؛ زیرا در این‌صورت اساس نبوت و رسالت

---

۱. ماتریدی، ***تاویلات اهل السنة***، ج ۷، ص ۲۷۸.
۲. شعراء / ۱۳.
۳. صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۱۹، ص ۷۶.
۴. صدوق، ***علل الشرائع***، ج ۱، ص ۶۷.
۵. ماوردی، ***النکت والعیون***، ج ۳، ص ۴۰۱ ـ ۴۰۰.
۶. صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۱۹، ص ۷۷.

موسی‌علیه‌السلام مانند دیگر پیامبران به سبب بهانه‌گیری و اشکال‌تراشی اقوام و نیز دشمنان همیشه زیر سؤال رفته است: «أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا؛[1] یا گنجی به طرف او افکنده نشده یا باغی ندارد که از [بار و بر] آن بخورد؟» و ستمکاران گفتند: جز مردی افسون شده را دنبال نمی‌کنید». نیز زمانی که قرآن بیان می‌کند که آن دو را به‌سوی فرعون گسیل می‌دارد، دیگر تقیه کردن معنا ندارد: «اذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى»؛[2] به‌سوی فرعون برو که او به سرکشی برخاسته است».

۳. گویاسازی

آیت‌الله سبحانی در تفسیر خود از آیه مورد بحث، این دیدگاه را پذیرفته است که مضمون درخواست آن حضرت گویاسازی وی بر بیان حقیقت ماموریتش می‌باشد؛ از این‌رو حضرت موسی‌علیه‌السلام وقتی از خدا می‌خواهد تا هارون را وزیر او قرار دهد، تفاوت خود با هارون را تفاوت فصیح و افصح می‌داند و می‌گوید: «وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسِلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ؛[3] و برادرم هارون از من زبان‌آورتر است، پس او را با من به دستیاری گسیل دار تا مرا تصدیق کند؛ زیرا می‌ترسم مرا تکذیب کنند».[4] در حقیقت بحث را از گنگی و لکنت زبان به فصاحت بیشتر برده‌اند؛ زیرا موسی‌علیه‌السلام در دربار فرعون بزرگ شد و با کنایات و صناعات ادبی زبان بنی‌اسرائیل نسبت به برادرش هارون‌علیه‌السلام که در میان آن قوم رشد یافته بود، ـ بنا بر عمل کردن موسی‌علیه‌السلام به ظاهر امر و طبیعی بودن امور و نه استفاده از امور غیبی و معجزه در تکلم با آنان به‌صورت عمده و غیر از موارد استثنایی و اوامر الهی ـ کمتر آشنایی داشت؛ لذا از این منظر فصاحت هارون‌علیه‌السلام بیش از موسی‌علیه‌السلام است. این همان است که می‌توان آن را لسان قوم خواند؛ یعنی هارون‌علیه‌السلام در سخنگویی بر اساس لسان قوم، فصیح‌تر از حضرت موسی‌علیه‌السلام بود. چنان‌که قرآن می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ؛[5] و ما هیچ پیامبری را جز به زبان قومش نفرستادیم، تا [حقایق را] برای آنان بیان کند».

این احتمال نیز بعید نمی‌نمایاند که موسی‌علیه‌السلام می‌خواهد خداوند کلامش را نافذ گرداند تا در دل‌ها بنشیند؛ به بیان دیگر، موسی‌علیه‌السلام با این درخواست خود، نفوذ کلامش را دنبال می‌کند: این زمانی ممکن می‌شود که گوینده با منطق عوام مردم آشنایی داشته باشد.

---

۱. فرقان / ۸.
۲. طه / ۲۴.
۳. قصص / ۳۴.
۴. سبحانی، ***منشور جاوید***، ج ۱۲، ص ۶۹.
۵. ابراهیم / ۴.

٤. ترقّی فهم مردم

حضرت موسی‌ﷺ از خدا می‌خواهد که بر عقول مردم نیرویی دهد تا معنای رسالت او را دریابند.[۱] شهید مطهری در این باره چنین بیان می‌کند: «گره را از زبان من باز کن» ظاهراً همان است که قرآن مکرر روی آن تأکید می‌کند که ابلاغ پیامبر باید ابلاغ مبین باشد؛ زیرا در ادامه می‌فرماید: «یفقهوا قولی؛ یعنی من بتوانم پیام تو را وارد فهم مردم کنم».[۲] چنان‌که پیامبرﷺ فرمود:

إنا معاشر الأنبياء أمرنا أن نكلم الناس على قدر عقولهم.[۳]

ما پیامبران مأمور شده‌ایم که به اندازه عقل و خرد مردمان با آنها سخن گوییم.

اما در پاسخ گفته می‌شود «یفقهوا قولی» می‌تواند به سبب لکنت و تقیه و گویاسازی نیز درخواست شده باشد و انحصار در طلب فهم برای مردم ندارد. فهم مردم نتیجه رفع لکنت است و نمی‌تواند علت لکنت باشد.

ب)رفع لکنت

با توجه به آیات سوره طه ملاحظه می‌شود درخواست‌های حضرت موسی‌ﷺ ازجمله تحلیل عقده از لسان، اجابت گردیده است: «قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى؛[۴] فرمود: ای موسی! خواسته‌ات به تو داده شد». برخی از مفسران هیچ اشاره‌ای به رفع این لکنت از زبان آن حضرت ننمودند.[۵] بعضی دیگر مانند طبری، طبرسی و علامه طباطبایی نیز به نحو کلی، فقط از رفع آن خبر داده‌اند.[۶] گروهی دیگر نیز بحث رفع لکنت را به تفصیل در تفاسیر خود مطرح کرده‌اند؛ اما در مقدار رفع گره و عقده اختلاف دارند؛ یعنی آیا این رفع مشکل، کلّی بوده یا مقداری از آن بر طرف گردیده است؟ !

۱. کلی

برخی از مفسران مانند طبرانی و شیخ طوسی بر این عقیده‌اند که بعد از اجابت درخواست‌های حضرت موسی‌ﷺ لکنت زبان آن حضرت به‌طور کلی از بین رفت.[۷]

---

۱. مدرسی، ***تفسیر هدایت***، ج ۷، ص ۱۲۷.
۲. مطهری، ***سیری در سیره نبوی***، ج ۱، ص ۱۸۰.
۳. کلینی، ***الکافی***، ج ۱، ص ۲۳.
۴. طه / ۳۶.
۵. ر.ک: واحدی، ***الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز***، ج ۲، ص ۶۹۴.
۶. ر.ک: طبری، ***جامع البیان***، ج ۱۶، ص ۱۲۲؛ طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۷، ص ۱۵؛ طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۸، ص ۱۱۰.
۷. ر.ک: طبرانی، ***التفسیرالکبیر: تفسیر القرآن العظیم***، ج ۴، ص ۲۳۷؛ طوسی، ***التبیان***، ج ۷، ص ۱۷۰.

۲. جزئی

برخی مفسران مانند زمخشری بر این باورند که لکنت زبان آن حضرت به‌طور کامل از بین نرفت و فقط به مقداری برطرف شد که مردم کلام او را بفهمند؛ نه اینکه برای او فصاحت کامل ایجاد شود.[۱] این مفسران برای دیدگاه خود دلایلی را مطرح نموده‌اند:

یک. دلالت آیه ۵۲ زخرف

معنای جمله «وَ لا یَکادُ یُبین» در آیه: «أَمْ أَنَا خَیْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِی هُوَ مَهِینٌ وَ لَا یَکَادُ یُبِینُ؛[۲] آیا [نه] من از این کس که خود بی‌مقدار است و نمی‌تواند درست بیان کند بهترم؟» این است که او هرگز نمی‌تواند مقصود خود را تفهیم کند.[۳] این قول فرعون است که در ملاقات با حضرت موسی‌علیه‌السلام بر زبان آورد؛ اما فخر رازی با استناد به این آیه معتقد است که بیشتر لکنت زبان موسی از بین رفته و به خاطر کلام فرعون که قرآن نقل کرده، مقدار کمی باقی مانده است.[۴]

علامه طباطبایی این آیه را این‌گونه برای دفاع از برطرف شدن کلّی لکنت استفاده نموده که فرموده است: بعید نیست که فرعون با توجه به سابقه قبل از رسالت موسی‌علیه‌السلام این سخن را گفته و از درخواست موسی جهت زوال عقده زبانش خبر نداشته است.[۵] امین الاسلام طبرسی احتمال داده این مطلب، تهمتی ازسوی دشمنان و فرعونیان در جهت انصراف مردم از پیوستن به موسی‌علیه‌السلام باشد؛[۶] زیرا چنین تهمت‌هایی در اسلام نیز ازسوی مخالفان به پیامبر اکرم‌صلی‌الله‌علیه‌وآله دیده می‌شود و اتفاقاً همین باعث ضیق صدر و تنگی سینه رسول خداصلی‌الله‌علیه‌وآله نیز گردیده بود: «وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّکَ یَضِیقُ صَدْرُکَ بِمَا یَقُولُونَ؛[۷] و قطعاً می‌دانیم که سینه تو از آنچه می‌گویند تنگ می‌شود». برخی از مفسران مانند مقاتل بن سلیمان و طبرانی، علت این تنگی سینه رسول خداصلی‌الله‌علیه‌وآله را شاعر و ساحر و کاهن و مجنون دانستن ایشان می‌دانند.[۸]

دو. دلالت آیه ۳٤ قصص

شوکانی زیدی مسلک ـ که به‌معنای عام شیعه شمرده می‌شود ـ با استناد به آیه: «وَأَخِی هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ

---

۱. زمخشری، ***الکشاف***، ج ۳، ص ۶۱.
۲. زخرف / ۵۲.
۳. کاشانی، ***زبدة التفاسیر***، ج ۴، ص ۲۳۴ ـ ۲۳۵.
۴. ر.ک: رازی، ***التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب***، ج ۲۲، ص ۴۴.
۵. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۸، ص ۱۱۰.
۶. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۷، ص ۱۵.
۷. حجر / ۹۷.
۸. مقاتل بن سلیمان، ***تفسیر مقاتل بن سلیمان***، ج ۲، ص ۴۴۰؛ طبرانی، ***التفسیرالکبیر: تفسیرالقرآن العظیم***، ج ۴، ۵۵.

مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسِلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ؛[۱] و برادرم هارون از من زبان‌آورتر است، پس او را با من به دستیاری گسیل دار تا مرا تصدیق کند؛ زیرا می‌ترسم مرا تکذیب کنند». معتقد است که حضرت موسی‌ﷺ برای تبلیغ رسالت خویش از خداوند می‌خواهد تا برادرش هارون را یاور و پشتیبان او قرار دهد. در اینجا به ویژگی افصح بودن هارون اشاره می‌کند؛ زیرا لکنت زبان موسی به‌طور کامل رفع نشد، وی از درگاه خداوند چنین درخواستی را نموده است.[۲]

اما این دلیل پذیرفته نیست؛ زیرا می‌توان احتمال دیگری را مطرح کرد، مبنی بر اینکه موسی‌ﷺ در دربار فرعون بزرگ شد و با کنایات و صناعات ادبی زبان بنی‌اسرائیل نسبت به برادرش هارون‌ﷺ که در میان آن قوم رشد یافته بود، کمتر آشنایی داشته و لذا از این باب فصاحت هارون‌ﷺ بیش از موسی‌ﷺ است. قبلاً آیه چهارم سوره ابراهیم در تأیید این احتمال ذکر شد.

سه. نکره آمدن عقده

از اینکه «عقده» به‌صورت نکره آمده، معلوم می‌شود که حضرت موسی‌ﷺ از خداوند درخواست فصاحت کامل نکرده است[۳] و آن به اندازه نیاز موسی‌ﷺ بود و پیامبران به اندازه نیاز مسئلت می‌کنند.[۴]

در صورتی که گاهی نکره به سبب تأکید شیوع در جنسش آورده می‌شود و بر این اساس، نکره بودن عقده، دلالت بیشتری بر همه افراد و مصادیق آن دارد.[۵]

باتوجه به مطالبی که مورد بررسی قرار گرفت، نمی‌توان قول به جزئیّت حلّ عقده را پذیرفت.

نتیجه

بر اساس سیر تاریخی مسئله، با توجه به کتب موجود، می‌توان گفت:

۱. تاریخ پیدایی شبهه لکنت زبان حضرت موسی‌ﷺ و توجیه تدریجی آن در تفاسیر، از قرن دوم و در تفسیر مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق) است. همچنین با توجه به شباهت‌های بین تفاسیر تورات مانند شلومو ییتچاکی و ابراهیم بن عزرا با روایات تفسیری که ماجرای ذغال و موسی‌ﷺ را نقل نموده‌اند، احتمال اخذ از تورات توسط یحیی بن سلام و برخی دیگر که طبری از آنها نقل کرده، نیز وجود دارد.

---

۱. قصص / ۳۴.

۲. زمخشری، ***الکشاف***، ج ۳، ص ۶۱؛ شوکانی، ***فتح القدیر***، ج ۳، ص ۴۲۹.

۳. ر.ک: بیضاوی، ***انوار التنزیل و اسرار التاویل***، ج ۴، ص ۲۶؛ کاشانی، ***زبدة التفاسیر***، ج ۴، ص ۲۳۵.

۴. ابن‌کثیر، ***تفسیر القرآن العظیم***، ج ۵، ص ۲۴۹.

۵. ر.ک: سبکی، ***عروس الأفراح فی شرح تلخیص المفتاح***، ج ۱، ص ۲۲۰.

۲. تحلیل فرآیند تفسیری مفسران از قرن دوم تاکنون نشان می‌دهد نهایت عملیات تفسیری که انجام داده‌اند، پیدا نمودن علّت لکنت و میزان مرتفع گردیدن آن است.

۳. عوامل جسمانی لکنت چه ذاتی و مادرزادی و چه عارضی بر اساس داستان ذغال. بنا بر ضعف سندی و دلالی این روایات تفسیری، همچنین مخالفت با عصمت انبیاء در دریافت و ابلاغ وحی و لزوم تنزّه آنان از منفّرات، نقص جسمی لکنت زبان زیبنده مقام رسالت موسی‌علیه‌السلام نیست.

۴. اسباب غیر جسمانی لکنت مثل تنگی سینه به‌معنای ناراحتی از تهمت‌ها و طعن‌ها، پذیرفته نیست؛ زیرا دراین‌صورت اساس نبوت و رسالت موسی‌علیه‌السلام مانند دیگر پیامبران به سبب بهانه‌گیری و اشکال‌تراشی بستگان و نیز دشمنان همیشه زیر سؤال رفته است.

۵. علت عرفانی برای لکنت، در عدم تکلم با غیر خدا به وسیله زبانی که با خدا سخن گفته نیز قبول نمی‌شود؛ زیرا اولاً روایت نیست و نقلی است از «محمد بن عبدالله بن طیفور دامغانی واعظ، ثانیاً منطبق بر قول صوفیه است.

۶. به نظر می‌رسد بهترین وجه تفسیر آیه مذکور، در نظر گرفتن نیاز به شخصی فصیح‌تر در کنار موسی‌علیه‌السلام به‌عنوان فصیح، با در نظر گرفتن قاعده ارسال رسل به زبان قومشان و آشنا بودن بیشتر هارون‌علیه‌السلام ـ نسبت به موسی‌علیه‌السلام که در میان آنها بزرگ نشده بود ـ پذیرفته است. همچنین تحقق لکنت و مرتفع شدن معجزه‌وار آن با توجه به دعای موسی‌علیه‌السلام نیز می‌تواند پذیرفته شود.

پیوست ۱. تفسیر به زبان عبری سفر خروج توسط ابراهیم بن عزرا

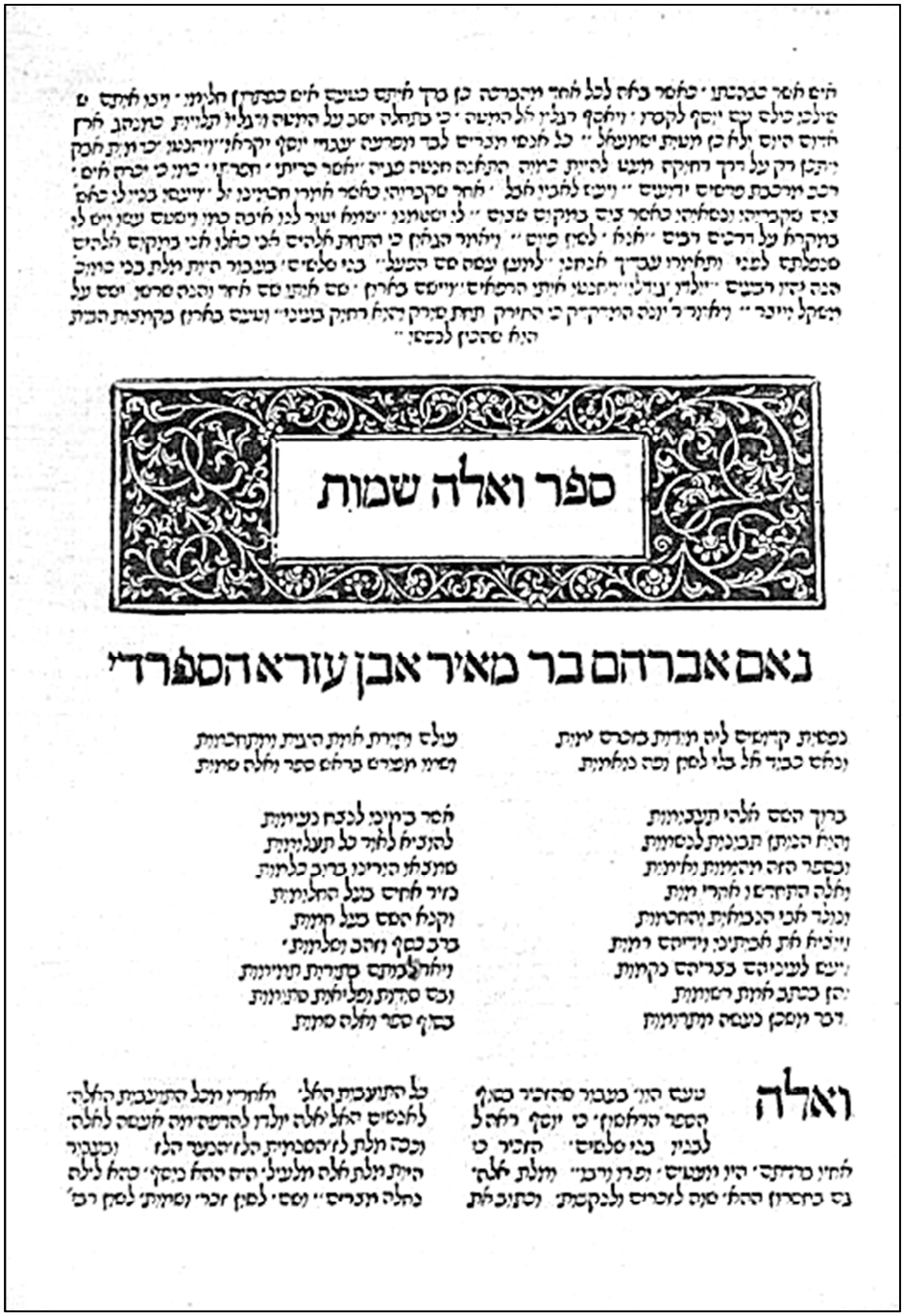

ספר ואלה שמות

נאם אברהם בר מאיר אבן עזרא הספרדי

ואלה

منابع و مآخذ

- ***قرآن کریم***.
- ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد (١٤١٩ ق). ***تفسیر القرآن العظیم***. ریاض: مکتبة نزار مصطفی الباز.
- ابن‌بابویه، محمد بن علی (١٣٨٥). ***علل الشرائع***. قم: کتاب‌فروشی داوری.
- ابن‌جوزی، عبدالرحمن (١٤٠٦ ق). ***الضعفاء و المتروکین***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن‌حموش، مکی (١٤٢٩ ق). ***الهدایة إلی بلوغ النهایة***. امارات: جامعة الشارقه، کلیة الدراسات العلیا و البحث العلمی.
- ابن‌درید، محمد بن حسن (١٩٨٨ م). ***جمهرة اللغة***. بیروت: دار العلم للملایین.
- ابن‌سلام، یحیی (١٤٢٥ ق). ***تفسیر یحیی بن سلام***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن‌شاذان، أبوالفضل (١٣٦٣). ***الفضائل***. قم: رضی.
- ابن‌فارس، احمد (١٤٠٤ ق). ***معجم مقاییس اللغه***. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن‌قتیبه، عبدالله بن مسلم (١٤١١ ق). ***غریب القرآن***. بیروت: دار و مکتبة الهلال.
- ابن‌کثیر، اسماعیل بن عمر (١٤١٩ ق). ***تفسیر القرآن العظیم***. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابوعبیده، معمر بن مثنی (١٣٨١ ق). ***مجاز القرآن***. قاهره: مکتبة الخانجی.
- ارسطو (١٩٨٠ م). ***منطق ارسطو***. بیروت و کویت: دار القلم و وکالة المطبوعات.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (١٤١٠ ق). ***الجامع الصحیح***. قاهره: وزارة الاوقاف.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (١٤١٨ ق). ***انوار التنزیل و اسرار التاویل***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد (٢٠٠٨ م). ***الاقتباس من القرآن الکریم***. اردن و عمان: جدارا للکتاب العالمی.
- ثعلبی، احمد بن محمد (١٤٢٢ ق). ***الکشف و البیان***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (١٤٠٧ ق). ***الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة***. بیروت: دار العلم للملایین.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (١٤١١ ق). ***شواهدالتنزیل لقواعد التفضیل***. تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف (١٣٩١). ***شرح باب حادی عشر***. ترجمه محسن غرویان. قم: دار العلم.
- حویزی، عبد علی بن جمعه (١٤١٥ ق). ***نور الثقلین***. قم: اسماعیلیان.
- دریفوس، هیوبرت و پل رابینو (١٣٧٦). ***میشل فوکو فراسوی ساختگرایی و هرمنیوتیک***. ترجمة حسین بشیریه، تهران: نشر نی.

- دینوری، عبدالله بن وهب (١٤٢٤ ق). ***الواضح فی تفسیر القرآن الکریم***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (١٤٢٠ ق). ***التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب***، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین (١٤١٢ ق). ***مفردات الفاظ القرآن***. بیروت و دمشق: دار الصادر و دار الشامیة.
- راوندی، قطب الدین سعید بن هبة الله (١٤٠٩ ق). ***الخرائج و الجرائح***. قم: مؤسسة الإمام المهدی‌ﷺ.
- رضی، محمد بن حسین (١٤٠٦ ق). ***تلخیص البیان فی مجازات القرآن***. بیروت: دار الأضواء.
- زبیدی، مرتضی (١٤١٤ ق). ***تاج العروس من جواهر القاموس***. بیروت: دار الفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر (١٤٠٧ ق). ***الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل وعیون الاقاویل فی وجوه التاویل***. بیروت: دارالکتب العربی.
- زمخشری، محمود بن عمر (١٤١٩ ق). ***اساس البلاغة***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- سبحانی تبریزی، جعفر (١٣٨٣). ***منشور جاوید***. قم: مؤسسه امام صادق‌ﷺ.
- سبحانی تبریزی، جعفر (١٤١٤ ق). ***محاضرات فی الالهیات***. قم: انتشارات اسلامی.
- سبکی، علی بن عبدالکافی (١٤٣٠ ق). ***عروس الأفراح فی شرح تلخیص المفتاح***. بیروت: المکتبة العصریة.
- سلمی، محمد بن حسین (١٣٦٩). ***حقائق التفسیر***. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سمرقندی، نصر بن محمد (١٤١٦ ق). ***تفسیر بحر العلوم***. بیروت: دار الفکر.
- سیوطی، جلال الدین (١٤٠٤ ق). ***الدر المنثور فی التفسیر بالماثور***. قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شافعی، محمد بن ادریس (١٤١٢ ق). ***احکام القرآن***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- شوکانی، محمد (١٤١٤ ق). ***فتح القدیر***. دمشق: دار ابن کثیر.
- صادقی تهرانی، محمد (١٤٠٦ ق). ***الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن والسنة***. قم: فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (١٣٩٠ ق). ***المیزان فی تفسیر القرآن***. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (٢٠٠٨ م). ***التفسیرالکبیر: تفسیرالقرآن العظیم***. اردن ـ اربد: دار الکتاب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن (١٣٧٢). ***مجمع البیان لعلوم القرآن***. تهران: ناصرخسرو.
- طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم (١٤١٣ ق). ***دلائل الإمامة***. تهران: بنیاد بعثت.
- طبری، محمد بن جریر (١٤١٢ ق). ***جامع البیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (١٤١٨ ق). ***التبیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- ***عهد عتیق*** (۱۹۲۵ م). لندن: دار السلطنه / بایبل سوسایتی.
- فراء، یحیی بن زیاد (۱۹۸۰ م). ***معانی القرآن***. قاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱٤۰۹ ق). ***کتاب العین***. قم: هجرت.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (۱٤۱۵ ق). ***تفسیر الصافی***. تهران: مکتبة الصدر.
- قرشی، سید علی‌اکبر (۱۳۷٦). ***قاموس قرآن***. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۲۰۰۰ م). ***لطائف الاشارات***. قاهره: الهیئة المصریة العامة للکتاب.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳٦۳). ***تفسیرالقمی***. قم: دار الکتاب.
- کاشانی، فتح‌الله (۱٤۲۳ ق). ***زبدة التفاسیر***. قم: مؤسسة المعارف الإسلامیة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱٤۰۷ ق). ***الکافی***. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- کوفی، فرات بن ابراهیم (۱٤۱۰ ق). ***تفسیر فرات الکوفی***. تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.
- ماتریدی، محمد بن محمد (۱٤۱٤ ق). ***تاویلات اهل السنة***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ماوردی، علی بن محمد (بی‌تا). ***النکت والعیون***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- مجلسی، محمدباقر (۱٤۰۳ ق). ***بحار الأنوار***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مدرسی، محمدتقی (۱۳۷۷). ***تفسیر هدایت***. ترجمه برخی از محققان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مرتضی، بسام (۱٤۲٦ ق). ***زبدة المقال من معجم الرجال***. بیروت: دار المحجة البیضاء.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷٤). ***سیری در سیره نبوی***. تهران: صدرا.
- مغنیه، محمدجواد (۱٤۲٤ ق). ***التفسیر الکاشف***. قم: دار الکتاب الإسلامی.
- مفید، محمد بن محمد (۱٤۱۳ ق). ***الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد***. قم: کنگره شیخ مفید.
- مقاتل بن سلیمان (۱٤۲۳ ق). ***تفسیر مقاتل بن سلیمان***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- نمازی شاهرودی، علی (۱٤۱٤ ق). ***مستدرکات علم رجال الحدیث***. تهران: فرزند مؤلف.
- واحدی، علی بن احمد (۱٤۱۵ ق). ***الوجیز فی تفسیرالکتاب العزیز***. بیروت: دار العلم.
- Falconer, Robert (2018). ***The Theologian's Speech: Stuttering and the Beauty of Christ***. USA: Conspectus; The Journal of South African Theological Seminary, pp. 61-98.
- ***Midrash Rabba*** (1878). USA: Exodus Chap 1, Section 26. Vilna edn, p12.
- Tigay, Jeffry H (1978). ***"Heavy of Mouth" and "Heavy of Tongue" on Moses' Speech Difficulty***. USA: Bulletin of the American Schools of Oriental Research. No. 231. 57-67.